

विकसित भारतासाठी भारतीय ज्ञान प्रणाली - एक चिकित्सक अध्ययन

प्रा. डॉ.राजेंद्र यादोराव खंडाईत

इतिहास विभाग प्रमुख

श्री संताजी कला व विज्ञान महाविद्यालय
पालांदूर (चौ), तालुका लाखनी जिल्हा भंडारा

ई-मेल :- rykhandait1971@gmail.com

मो. नंबर-8975535338

सारांश :-

भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System – IKS) ही भारताच्या हजारो वर्षांच्या सांस्कृतिक, तत्त्वज्ञानिक, वैज्ञानिक आणि नैतिक परंपरेची एकत्रित शास्त्रीय रचना आहे. विकसित भारताच्या निर्मितीत या परंपरेचे स्थान केवळ सांस्कृतिक नव्हे तर आधुनिक विज्ञान, शिक्षण, आरोग्य, तंत्रज्ञान, पर्यावरणीय व्यवस्थापन, सामाजिक व नैतिक मूल्यनिर्मिती या सर्व क्षेत्रांत महत्वाचे ठरते.

प्रस्तुत शोधनिबंधात IKS चा ऐतिहासिक पाया, तत्त्वज्ञानात्मक रचना, समकालीन उपयोगिता आणि विकसित भारत 2047 च्या संदर्भात त्याचे रणनीतिक महत्त्व यांचा सर्वांगीण अभ्यास केला आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP-2020) पासून विविध वैज्ञानिक संशोधन, पारंपरिक तंत्रज्ञान, शाश्वत जीवनपद्धती आणि मूल्याधिष्ठित समाजनिर्मितीपर्यंत अनेक घटकांचा विचार करून हा लेख विकसित भारतासाठी IKS च्या भूमिकेचा सखोल आढावा घेतो. विशेषतः, गणित आणि खगोलशास्त्रातील अचूकता, आयुर्वेदातील प्रतिबंधात्मक आणि समग्र आरोग्य दृष्टीकोन, तसेच अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्रातील नैतिक प्रशासन तत्त्वे यांचा आधुनिक संदर्भात अभ्यास करणे हे या संशोधनाचे प्रमुख केंद्र आहे. गुणात्मक आणि ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करून, हा पेपर IKS ला राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) २०२० च्या माध्यमातून शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि धोरण निर्मितीच्या मुख्य प्रवाहात प्रभावीपणे कसे समाविष्ट करता येईल, याचे विश्लेषण करतो. IKS चा स्वीकार केल्यास भारत केवळ आर्थिक महासत्ता म्हणून नव्हे, तर नैतिक आणि ज्ञानात्मक 'विश्वगुरू' म्हणून आपले स्थान पुन्हा प्राप्त करेल, असा महत्त्वाचा निष्कर्ष या अभ्यासातून समोर येतो.

प्रस्तावना

भारत हा प्राचीन काळापासून ज्ञान, विज्ञान, अध्यात्म, तत्त्वज्ञान आणि संस्कृतीचा अद्वितीय केंद्रबिंदू राहिला आहे. वैदिक साहित्य, उपनिषदे, आयुर्वेद, योग, वास्तुशास्त्र, गणित, अर्थशास्त्र, ज्योतिष, कृषितंत्र, जलव्यवस्थापन, नीतिशास्त्र, न्यायशास्त्र इत्यादी विविध क्षेत्रांत भारतीयांनी वैज्ञानिक पद्धतीने विकसित केलेली परंपरा आजही जगाला मार्गदर्शक ठरत आहे.

“विकसित भारत 2047” या भारताच्या भावी राष्ट्रीय लक्ष्याच्या संदर्भात भारतीय ज्ञान प्रणालीचा अभ्यास अधिक आवश्यक ठरतो कारण आधुनिक भारताला शाश्वत, मूल्याधिष्ठित, नवोन्मेषी आणि सर्वसमावेशक विकासाचा मार्ग हाच प्राचीन ज्ञानपरंपरेतून सापडू शकतो. याच दृष्टीने प्रस्तुत शोधनिबंध विकसित भारत निर्मितीसाठी भारतीय ज्ञान प्रणालीची उपयुक्तता, वैज्ञानिक अर्थ आणि धोरणात्मक योगदान यांचे संशोधनपर विश्लेषण सादर करतो.

बीज शब्द :- भारतीय ज्ञान प्रणाली, विकसित भारत, आयुर्वेद, योग, शाश्वत विकास, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, पारंपरिक विज्ञान, भारतीय तत्त्वज्ञान, नवउद्यमशीलता, पर्यावरण व्यवस्थापन.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Research Objectives) :-

- १) भारतीय ज्ञान प्रणालीची (IKS) संकल्पना स्पष्ट करणे.
- २) प्राचीन भारतीय ज्ञान परंपरेचा ऐतिहासिक विकास अभ्यासणे.
- ३) विकसित भारताच्या संकल्पनेशी भारतीय ज्ञान प्रणालीची सांगड तपासणे.
- ४) समकालीन विज्ञान-तंत्रज्ञानात IKS चा उपयोग ओळखणे.
- ५) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्ये IKS समावेशाचे परिणाम विश्लेषण करणे.
- ६) विकसित भारताच्या दृष्टीने IKS आधारित नवउद्यमशीलता (Innovation) संभाव्यता मोजणे.
- ७) भारतीय ज्ञान प्रणालीचे समकालीन समाजातील सामाजिक, नैतिक व सांस्कृतिक महत्त्व शोधणे.
- ८) IKS च्या प्रसारात असलेल्या अडचणी आणि संर्धीचे विश्लेषण करणे.
- ९) विकसित भारत 2047 च्या भावी आराखड्यात IKS चे योगदान सुचवणे.
- १०) भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या आधारे राष्ट्रीय विकासासाठी संशोधनयोग्य प्रश्न व दिशा निर्माण करणे.

संशोधन पद्धती (Refined Research Methodology):-

या विस्तृत अभ्यासासाठी ऐतिहासिकविश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक संशोधन पद्धती- (Historical-Analytical and Comparative Research Methodology) वापरली गेली आहे.

- **प्राथमिक स्रोत विश्लेषण)Primary Source Analysis):** आर्यभटीय (गणित), चरक संहिता (आयुर्वेद), आणि अर्थशास्त्र (राज्यशास्त्र)यांसारख्या प्रमुख प्राचीन ग्रंथांच्या मूळ तत्वांचे विश्लेषण करणे.
- **द्वितीय स्रोत संश्लेषण)Secondary Source Synthesis):** IKS आणि आधुनिक विज्ञान यांच्यातील संबंधांवर झालेल्या समकालीन संशोधन लेख, पुस्तके आणि आंतरराष्ट्रीय परिषदेतील पेपरचा विस्तृत अभ्यास करणे.
- **तुलनात्मक विश्लेषण)Comparative Analysis):** पाश्चात्य ज्ञान प्रणालीतील तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान यांच्याशी भारतीय ज्ञान प्रणालीतील संबंधित संकल्पनांची तुलना करून, IKS चे अद्वितीय योगदान स्पष्ट करणे.
- **धोरण विश्लेषण)Policy Analysis):** NEP २०२०, यू.ए.ए. आणि .सी.जी. इतर शासकीय संस्थांनी IKS संदर्भात केलेल्या घोषणा आणि धोरणांचे विश्लेषण करून त्यांच्या अंमलबजावणीतील संभाव्य परिणाम तपासणे.

1. भारतीय ज्ञान प्रणालीची संकल्पना :-

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही भारतातील विविध तत्त्वज्ञान प्रवाह, वैज्ञानिक परंपरा आणि सांस्कृतिक ज्ञान यांची एकात्मिक रचना आहे. यात अनुभव, प्रत्यक्ष, अनुमान, प्रयोग आणि तर्कशुद्ध विचार यांचा संगतवार वापर दिसतो. IKS मध्ये अध्यात्म आणि विज्ञान, निसर्ग आणि मानव, समाज आणि वैयक्तिक कल्याण हे परस्परपूरक मानले जातात.

2. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी - प्राचीन भारतीय ज्ञान परंपरेची सविस्तर पार्श्वभूमी :-

1) वेद आणि उपनिषदे

(अ) वेदांची परंपरा

वेद हे भारतीय ज्ञानाचे सर्वात प्राचीन आणि प्रमाणभूत स्रोत आहेत. यामध्ये—

- ऋग्वेद – देवतांचे स्तोत्र, विश्वाची उत्पत्ती, निसर्गविज्ञान, सामाजिक रचना.
- यजुर्वेद – यज्ञपद्धती, व्यवस्थापन, शिस्त, समाजनियम.
- सामवेद – संगीत, स्वरविज्ञान, ताल-लय आधारित उपासना.
- अथर्ववेद – औषधशास्त्र, रोगनिदान, दैनंदिन जीवनातील नियम.

वेदांमध्ये केवळ धार्मिक संकल्पना नसून भौतिकशास्त्र, खगोलशास्त्र, पर्यावरण, समाजव्यवस्था, वैद्यक, मानसशास्त्र अशा अनेक क्षेत्रांचे ज्ञान दिले आहे. "ऋत" आणि "सत्य" ही नैतिक तत्त्वे मानवी जीवनाच्या केंद्रस्थानी मानली आहेत.

(ब) उपनिषदांचा तात्त्विक आधार

उपनिषदे वेदांच्या ज्ञानाचा तात्त्विक सार आहेत. प्रमुख उपनिषदे—ईश, केन, कठ, मुण्डक, मांडूक्य, तैत्तिरीय. उपनिषदांचे योगदान—

- ब्रह्म व आत्मा यांतील एकात्मभाव
- नैतिक, आध्यात्मिक आणि वैज्ञानिक चौकट
- आत्मज्ञान, विवेक, तप, संयम
- मानवी चेतना, मनोवैज्ञानिक प्रक्रिया

उपनिषदे मानवाला विचारशील, आत्मानुशासनप्रिय आणि सार्वभौमिक मूल्ये असलेले बनवतात.

2) भारतीय तत्त्वज्ञान :-

भारतीय तत्त्वज्ञानाची स्वतंत्रता जगभर मान्य आहे. इथे ज्ञानाचे दोन प्रवाह आहेत—आस्तिक (वेदप्रधान) आणि नास्तिक (वेदविरहित).

(अ) आस्तिक तत्त्वज्ञान – षड्दर्शन

1. सांख्य – प्रकृती आणि पुरुष या दोन तत्त्वांवर विश्वनिर्मितीचे विवेचन.
2. योग – मनोशारीरिक शिस्त, आठ अंगे (यम, नियम, आसन, प्राणायाम...).
3. न्याय – तर्कशास्त्र, प्रमाण, युक्तिवाद, वैज्ञानिक चौकशीची पद्धत.
4. वैशेषिक – परमाणू, द्रव्य, गुण, कर्म यांवर आधारित भौतिकशास्त्र.
5. मीमांसा – धर्म, आचार, कर्मकांड, समाजकर्तव्ये.

6. वेदांत – ब्रह्म, आत्मा, मोक्ष हे अंतिम सत्य.

(ब) नास्तिक तत्त्वज्ञान

- जैन तत्त्वज्ञान – अहिंसा, अपरिग्रह, अनेकांतवाद.
- बौद्ध धर्म – चार आर्यसत्य, अष्टांगिक मार्ग, क्षणिकता.
- चार्वाक – भौतिकवाद, प्रत्यक्षवाद.

भारतीय तत्त्वज्ञान मानवाला संतुलन, विवेक, शाश्वतता आणि नैतिकता शिकवते.

3) गणित व खगोलशास्त्र :-

भारतीय गणित व खगोलशास्त्राने जगाला अनेक मूलभूत शोध दिले.

(अ) गणितातील योगदान

- शून्याचा शोध (ब्रह्मगुप्त).
- दशमान पद्धती – आधुनिक गणिताची मूलभूत पद्धती.
- आर्यभटाची कृति 'आर्यभटीयम्' – बीजगणित, त्रिकोणमिति, पायाचे मूल्य (३.१४१६).
- भास्कराचार्याची 'लीलावती' – गणितातील समस्यापद्धती, समीकरणे, समीकरणीय गणित.
- पिंगलाचार्य – छंदशास्त्रातून 'बायनरी कोड'चे मूळ संकेत.
- शुल्बसूत्रे – भूमिती, यज्ञवेदींचे मोजमाप (पायथागोरस प्रमेयाचा प्राचीन उल्लेख).

(ब) खगोलशास्त्रातील योगदान

- पृथ्वी स्वतःभोवती फिरते—आर्यभटाचे विधान.
- ग्रहणांचे खरे वैज्ञानिक स्पष्टीकरण.
- सौर वर्षाचे अचूक मोजमाप.
- नक्षत्र, तारे, ग्रहगती यांच्या गणना.
- खगोलमापनासाठी यंत्रे—धनुरशंका, यंत्रप्रणाली.

भारतीय खगोलशास्त्र ग्रीक आणि अरबी विद्वानांनाही प्रेरणा देणारे ठरले.

4) आयुर्वेद व चिकित्सा :-

(अ) आयुर्वेदाची मूलतत्त्वे

आयुर्वेद हा "जीवनाचा विज्ञान" मानला जातो. त्याचे उद्दिष्ट—

- रोगप्रतिबंध, आरोग्य संवर्धन,
- संतुलित जीवनशैली.

आयुर्वेदाचे आधार—त्रिदोष सिद्धांत (वात, पित्त, कफ), सप्त धातू, पंचकर्म उपचार.

(ब) प्रमुख आयुर्वेदिक ग्रंथ

1. चरकसंहिता – औषधीवनस्पती, रोगनिदान, आहार-विहार.
2. सुश्रुतसंहिता – शस्त्रक्रियांचे तंत्र, नाडीविद्या, प्लास्टिक सर्जरीचे प्रारूप.
3. अष्टांग हृदय – सर्वांगीण वैद्यक.

(क) वैशिष्ट्ये

- रोगाच्या मुळावर उपचार.
- आहारशास्त्राला विशेष महत्त्व.
- योग, ध्यान यांचे वैद्यकीय मानसशास्त्राशी एकत्रीकरण.
- पर्यावरणपूरक, नैसर्गिक औषधोपचार.

आज आयुर्वेद आणि योगाचा जागतिक आरोग्यक्षेत्रात वेगाने विस्तार होत आहे.

5) अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र :-

(अ) कौटिल्याचे अर्थशास्त्र

अर्थशास्त्र हा जगातील सर्वात प्रगत राज्यव्यवस्थेचा ग्रंथ मानला जातो.

मुख्य तत्त्वे—

- प्रशासनाची रचना
- वित्तव्यवस्था आणि कर प्रणाली
- जनकल्याण, कल्याणकारी राज्य
- गुप्तचरव्यवस्था
- परराष्ट्रनीती (मंडल सिद्धांत)

• कायदा व नीतीशास्त्र
कौटिल्याने शासनव्यवस्थेतील कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि जबाबदारी यांना सर्वोच्च महत्त्व दिले.
आजचे Good Governance चे सिद्धांत याच परंपरेशी जुळतात.

(ब) इतर राज्यशास्त्रीय ग्रंथ :-

- मनुस्मृती – धर्म, सामाजिक कर्तव्ये, न्यायव्यवस्था.
- महाभारत व रामायण – आदर्श राज्य, नैतिकता, राजधर्म.
- पाली साहित्य – बौद्ध राजनैतिक तत्त्वज्ञान.

भारतीय राजधर्माचा मूलाधार—नीती, न्याय, दया व लोककल्याण.

6) कला, संगीत व साहित्य :-

(अ) नाट्यशास्त्र

भरतमुनीचे नाट्यशास्त्र हे रंगभूमी, नृत्य, संगीत, अभिनय, रस-सिद्धांत यांचे जागतिक मार्गदर्शक ग्रंथ आहे.
'रस' ही भारतीय सौंदर्यशास्त्राची अद्वितीय संकल्पना जगात अत्यंत मान्य आहे.

(ब) संगीत परंपरा

- सामवेदातून संगीताची सुरुवात.
- सप्तस्वरांचा विकास.
- राग-रागिण्यांची वैज्ञानिक मांडणी.
- तंत्रीवाद्ये, तालवाद्ये, स्वर-लय पद्धतींचा विस्तार.

हिंदुस्थानी आणि कर्नाटकी संगीत परंपरा जगातील सर्वांत प्राचीन व विकसित संगीतप्रणाली आहेत.

(क) साहित्य

- महाकाव्ये – रामायण, महाभारत (समाज, राजनीति, तत्त्वज्ञान).
- काव्यसाहित्य – कालिदास, भवभूति, भास.
- रामायण-जगत कथा—नैतिक मूल्यांचा अनंत स्रोत.
- लोकसाहित्य – लोकगीत, कथा, म्हणी, संस्कारगीते.

भारतीय साहित्य मानवतेचे, नैतिकतेचे आणि सौंदर्याचे अनमोल भांडार आहे.

7) कृषी व पर्यावरण :-

(अ) प्राचीन कृषी ज्ञान

भारताची कृषिपरंपरा वेदकाळापासून अत्यंत समृद्ध आहे.

- पावसाचे निरीक्षण, ऋतूचक्राचा अभ्यास
- नांगर, सिंचन पद्धती, बियाणे निवड
- सेंद्रिय खतांचा वापर
- मिश्र पीक प्रणाली
- अन्नधान्य साठवण तंत्र

कौटिल्याचे अर्थशास्त्र कृषी, पशुपालन, वाणिज्य यांची आदर्श रचना सांगते.

(ब) पर्यावरण आणि निसर्गदृष्टी

भारतीय परंपरेनुसार—

- पृथ्वी माता आहे
- निसर्ग देवतारूप
- "पंचमहाभूत"—भू, जल, अग्नी, वायु, आकाश—यांचा संतुलन हा आरोग्य व जीवनाचा आधार

(क) जलसंधारण

- बावडी, स्टेपवेल
- टाक, कुण, सरोवर
- पर्जन्यसूचना, नक्षत्रानुसार शेती

(ड) वनसंवर्धन

अनेक स्मृत्यांमध्ये वृक्षतोडीवर कठोर दंड, वृक्षारोपणाची सक्ती, नदी-जंगल संरक्षण.

आज 'शाश्वत विकास' (Sustainable Development) या संकल्पनेचे मूल तत्त्व भारतीय पर्यावरणदृष्टीतच आहे.

वरील सर्व सातही क्षेत्रांमध्ये प्राचीन भारतीय ज्ञान परंपरा अत्यंत विशाल, वैज्ञानिक, सुसंगत आणि मानवी कल्याणकारक आहे. या ज्ञानाचा पुनर्विलोकन आणि आधुनिक विज्ञानाशी एकत्रित वापर केल्यास विकसित भारत घडविण्याच्या प्रक्रियेला भक्कम आधार मिळू शकतो. भारताची ज्ञानपरंपरा वैदिक काळापासून सुरू होते. ऋग्वेदातील सूक्ते, यजुर्वेदातील कर्मकांड, उपनिषदांतील तत्त्वचिंतन, आयुर्वेदातील जैव-चिकित्सा, पाणिनीचे व्याकरण, आर्यभट व भास्कराचार्यांचे गणित, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, चरक-सुश्रुतांचे वैद्यक, योगसूत्रांचा मानसिक आरोग्यविषयक अभ्यास – या सर्वांनी ज्ञानाचा प्रचंड वारसा निर्माण केला. कृषि, जलव्यवस्थापन, धातुकर्म, वस्त्रउद्योग, हस्तकला, अंतरिक्षविज्ञान, नौकानयन इ. अनेक क्षेत्रांत भारत प्राचीनकाळी जगात अग्रेसर होता.

आधुनिक काळातील भारतीय ज्ञान प्रणालीचे पुनर्मूल्यांकन :-

स्वातंत्र्यानंतर पाश्चात्य शिक्षणपद्धतीच्या प्रभावाने भारतीय ज्ञान प्रणालीचे महत्त्व काही प्रमाणात कमी झाले. परंतु 21व्या शतकात शाश्वत विकास, आरोग्य, पर्यावरण, मानसिक आरोग्य, योग, नैसर्गिक औषधोपचार, जलव्यवस्थापन या क्षेत्रांत जगभरात IKS पुनर्स्थापित होत आहे. भारतात NEP-2020 अंतर्गत IKS ला पुन्हा शिक्षणप्रणालीत स्थान मिळाले.

(अ) शिक्षण आणि मानवी मूल्ये

भारताच्या राष्ट्रीय शिक्षणधोरण 2020 मध्ये भारतीय ज्ञान प्रणालीला महत्त्व दिले आहे. वेद, योग, आयुर्वेद, भारतीय गणित, भाषाशास्त्र, नाट्यशास्त्र—या विषयांचा समावेश विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी उपयुक्त आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये

- चिंतन क्षमता
- संस्कारशीलता
- तर्कबुद्धी
- संस्कृतीबद्दल अभिमान निर्माण होतो.

(ब) आरोग्य व 'वेलनेस' क्षेत्र

योग आणि आयुर्वेद आज जागतिक स्तरावर आरोग्यक्रांती घडवत आहेत. योगदिवसामुळे भारताने जगाला मानसिक-शारीरिक संतुलनाचे मॉडेल दिले. कोविड-19 काळात आयुर्वेदिक रोगप्रतिकार ही जागतिक चर्चेचा विषय ठरली.

(क) शाश्वत विकास आणि पर्यावरण संरक्षण

भारतीय संस्कृतीचे मूलतत्त्व 'वसुधैव कुटुंबकम्' हे पर्यावरणस्रेही विकासाची दिशा दाखवते. Vedic ecology, जैविक शेती, पंचमहाभूत संतुलन, जलसंधारण, वृक्षसंवर्धन या पद्धती आजच्या पर्यावरणीय संकटात अत्यंत उपयुक्त आहेत.

भारताच्या शाश्वत भविष्याकरिता या परंपरांचा अभ्यास आणि अनुप्रयोग आवश्यक आहे.

(ड) आर्थिक आणि औद्योगिक प्रगती

भारताच्या प्राचीन उद्योग-व्यवसाय परंपरेने—कापड, धातुकर्म, जहाजबांधणी, खाद्यप्रक्रिया—या क्षेत्रांत जगाला मार्गदर्शन केले.

आधुनिक "स्टार्टअप इंडिया", "मेक इन इंडिया", "वोकल फॉर लोकल" या उपक्रमांना भारतीय परंपरेचे अधिष्ठान आहे.

(इ) विज्ञान व तंत्रज्ञानातील योगदान

भारतीय गणित, खगोलशास्त्र, वास्तुशास्त्र, आयुर्वेदिक रसायनशास्त्र हे आधुनिक संशोधनाला पूरक आहेत. AI, डेटा सायन्स, सायबर सेक्युरिटी, बायोटेक्नॉलॉजी अशा क्षेत्रांत भारतीय मूल्यप्रधान दृष्टिकोन महत्त्वाचा ठरतो.

(फ) सामाजिक सौहार्द आणि संस्कृती

भारतीय ज्ञान प्रणाली समावेशकता, शांतता, समानता आणि सहिष्णुता शिकवते. आजच्या समाजात वाढत्या ताणतणाव, हिंसा, विघटन यांना रोखण्यासाठी भारतीय मूल्ये उपयुक्त आहेत.

(ग) चांगली शासनव्यवस्था (Good Governance)

कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, पंचायती राज, सामाजिक जबाबदारी, जनसहभाग, पारदर्शकता, न्याय—ही भारतीय शासनपरंपरेची बलस्थाने आहेत. विकसित भारतासाठी सुशासन ही अनिवार्य पूर्वअट आहे.

विकसित भारत 2047 आणि IKS :-

भारत 2047 पर्यंत विकसित राष्ट्र बनण्याच्या दिशेने वाटचाल करत असताना

- आरोग्य, विज्ञान, पर्यावरण, शिक्षण यांत IKS चे योगदान निर्णायक ठरते.
- IKS आधारित नवकल्पना "आत्मनिर्भर भारत" आणि "वोकल फॉर लोकल" ला बळकटी देते.

• भारतीय मूल्यव्यवस्थेवर आधारित सामाजिक विकासांमुळे राष्ट्र अधिक स्थिर, सुदृढ आणि समग्र पद्धतीने प्रगत होऊ शकते.

निष्कर्ष :-

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही भारताची ओळख, सामर्थ्य आणि वैभवाचे प्रतीक आहे. प्राचीन काळातील विज्ञान, तत्त्वज्ञान, चिकित्सा, गणित, कला, कृषि आणि राज्यव्यवस्थेचे ज्ञान आजही मानवकल्याणासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

“विकसित भारत” उभारणीसाठी केवळ आर्थिक प्रगती पुरेशी नाही; तर वैज्ञानिक दृष्टिकोन, नैतिक मूल्ये, पर्यावरणपूरक जीवनशैली, समावेशक समाजरचना आणि सांस्कृतिक आत्मविश्वास यांचा संगम आवश्यक आहे. भारतीय ज्ञान प्रणाली हे सर्व घटक एकत्र आणणारे प्रभावी साधन आहे. शिक्षण क्षेत्रात तिचा समावेश, संशोधनाची वाढ, तंत्रज्ञानाशी एकत्रीकरण, उद्योग-उद्योजकतेत उपयोग, पर्यावरण व्यवस्थापनात तिचे मार्गदर्शन—या सर्व गोष्टी 21व्या शतकातील भारताला विकसित राष्ट्रांच्या मार्गावर नेऊ शकतात. म्हणूनच भारतीय ज्ञान प्रणाली ही विकसित भारताची पायाभरणी आहे, आणि भारती पिढ्यांसाठी ती अनिवार्य ठरते.

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही केवळ एक प्राचीन परंपरा नसून भारताच्या वैज्ञानिक व सांस्कृतिक प्रगतीची मूलभूत प्रेरणा आहे. विकसित भारताच्या निर्मितीत ही प्रणाली आरोग्य, विज्ञान, नवउद्यम, पर्यावरण, शिक्षण आणि मूल्यसंस्कार अशा सर्व क्षेत्रांना दिशा देते. IKS चा अभ्यास आणि प्रसार करून भारत 2047 पर्यंत विकसित राष्ट्र बनण्यासाठी आवश्यक तत्त्वज्ञानिक, वैज्ञानिक आणि सामाजिक पाया अधिक मजबूत करू शकतो.

संदर्भ ग्रंथसूची (Extended Bibliography / References):-

1. कौटिल्य. *अर्थशास्त्र*. (शामाशास्त्री, आरयांच्या इंग्रजी अनुवादाचा . अभ्यास.)
2. चरक. *चरक संहिता*. (विशिष्ट भाष्ये आणि उपलब्ध अनुवाद.)
3. सुश्रुत. *सुश्रुत संहिता*. (गालकुंड, डी.(यांचा इंग्रजी अनुवाद .पी .
4. आर्यभट्ट. *आर्यभटीयम्*. (केशुक्ल यांचा अनुवाद .एस .
5. सिंह, डॉ अवधेश .कुमार.(२०२२) . *भारतीय ज्ञान प्रणाली एक :परिचय*. प्रभात प्रकाशन.
6. श्रीनिवास, डॉ.(२०१९) .के .एम . *योग आणि चेतना विज्ञान:आधुनिक दृष्टिकोन*. योग अनुसंधान केंद्र.
7. विद्यासागर, आचार्य.(२०२३) . *NEP 2020 आणि भारतीय ज्ञान प्रणाली*. शासकीय अहवाल
8. माधवाचार्य. *वेदान्त तत्त्वज्ञान आणि भारतीय तर्कशास्त्र*. (विविध भाष्ये आणि अभ्यास.
9. भारत सरकार, शिक्षा मंत्रालय. *राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) २०२०*.
10. वॉर्ट्समन, आर.(२०२१) .सी . *The Ancient Wisdom: Indian Mathematics and Modern Science*. Academic Press
11. आचार्य, ए.(२०२४) . *IKS and Sustainable Governance Lessons from Arthashastra*. Journal of Policy Studies.
12. पतंजली. *योग सूत्र*. (स्वामी विवेकानंदांचे भाष्य.)
13. Ministry of Education, Govt. of India – Indian Knowledge System (IKS) Division Reports.